

Τὸ Πρόσωπο στὸν Ν. Μπερντιάεφ.
Μιὰ προσέγγιση τῆς ἔννοιας τοῦ Προσώπου
στὸ στοχασμὸ τοῦ Ν. Μπερντιάεφ.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΑΝΑΝΙΑΔΗ

*...Τὸ αἶνιγμα τοῦ προσώπου εἶναι τὸ πιὸ
ἀνεξιχνίαστο ἀπ' ὅλα γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη.
Ν. Μπερντιάεφ, Πέντε Στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*

Ἀπὸ τὸν κριτικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Νικολαῖ Μπερντιάεφ γιὰ τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο, τὴ γνώση, τὴν ἀλήθεια, τὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, διαμορφώνεται ἕνας ὑπαρξιακὸς ὀρίζοντας στὸν ὁποῖο κυριαρχοῦν τρεῖς θεμελιώδεις ἔννοιες: τὸ πρόσωπο, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἐλευθερία, τὰ ὁποῖα τελοῦν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐσχατολογίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ ὀρίζοντας στοχασμοῦ καὶ ἀναζήτησης τοῦ Μπερντιάεφ.

Ἡ «φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση» τοῦ Μπερντιάεφ δὲν ἔχει ὀρισμούς. Κυρίως ἐνδιαφέρεται καὶ κοπιᾶζει νὰ εἰσχωρήσει στοχασζόμενος, νὰ ἀναγνώσει, νὰ ἀναλύσει καὶ νὰ ἀξιολογήσει φιλοσοφώντας μὲ περισσὸ θάρρος ἀλλὰ καὶ κριτικὴ ὀπτική, τὴν τρέχουσα φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ τὴ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ἐδῶ ἐστιάζεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ σημαντικὴ καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου τοῦ Μπερντιάεφ. Ἀφ' ἑνός, ἀσκεῖ μία δυναμικὴ κριτικὴ, ἕνα πολυεπίπεδο καὶ συνεχῆ ἔλεγχο, διαλέγεται μὲ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, τὴ θρησκευτικὴ ἐξουσία καὶ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ κατάσταση καὶ προοπτικὴ. Ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν ἐκκοσμικευμένο φιλοσοφικὸ ἀνθρωπισμὸ τῆς Ἀναγέννησης καὶ στὸν οὐμανιταρισμὸ τοῦ νεότερου δυτικοευρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καὶ δὲν διστάζει νὰ στρέψει τὰ πυρὰ του στὴν ἄλλη πλευρὰ, στὴ θεολογία, σχολαστικὴ ἢ νέο-πλατωνίζουσα¹. Ἀφ' ἑτέρου, ἀντλεῖ

1. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας: θεολογία, τεχνολογία καὶ ἰδεολογία*, Ἀθήνα, Ἑλληνικὰ Γράμματα, 1998, 111.

ἀπὸ αὐτὲς τὶς πραγματικότητες μὲ προφητικὸ πνεῦμα καὶ κριτήριον τὶς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ προσώπου, τὴν προσωπικὴν του ἔμπνευση, ἢ ὅποια ξεπερνᾷ τὴν ἐποχὴν του ἀνοιγόμενη πρὸς τὸ μέλλον, ἀγγίζοντας τὴ διαχρονικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος.

Ἐμπνέεται γὰρ νὰ μιλήσει μὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας, ὅπου ἀλήθεια καὶ ἐλευθερία ταυτίζονται, ὅχι μόνον διότι ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώνει, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ μόνον ἡ ἐλευθερία ἀληθεύει. Ἡ φιλοσοφία ὡς ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας γίνεται πόθος γιὰ τὴν ἐλευθερίαν².

Ἐπιφάνεια τοῦ ἀνθρώπου - Ἡ γνῶσις - Τὸ ὑποκείμενον - Ἡ ἀντικειμενοποίηση

Ἐπιφάνεια τοῦ ἀνθρώπου - Ἡ γνῶσις - Τὸ ὑποκείμενον - Ἡ ἀντικειμενοποίηση
 Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ Μπερντιάεφ ἀρχεῖται ἀπὸ ἓνα ἀνθρωπολογικὸ - ὑπαρξιακὸ κέντρο πού εἶναι πάντοτε ἱστορικὸ (ἐντὸς τῆς ἱστορικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου) καὶ ἀναζητᾷ τὴν προοπτικὴν πού ἀνοίγει ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις: τὴν ἐσχατολογικὴν μετα-ἱστορίαν. Εἶναι ἓνας ἀνθρωπολογικὸς-περσοναλιστικὸς στοχασμὸς, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ μιὰ πορεία ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἐπάνω: καταδέχεται βαθιὰ μέσα στὸν ὠκεανὸν τῆς ἱστορίας, στὸ κέντρο τῆς ὑπαρξίας τοῦ ἀνθρώπου, πρὶν ἀναδυθεῖσθαι ἐπιφάνεια τῆς γνῶσις τοῦ νοήματος τοῦ κόσμου, ἀναζητώντας τὸ φῶς τῶν αἰθέρων τῆς ἐσχατολογίας γιὰ νὰ διαπεράσει τελικὰ τὰ τεῖχη τοῦ ἐμπειρικοῦ σύμπαντος³.

Γιὰ τὸν Μπερντιάεφ, στὴν πηγὴ τῆς ἀνθρωπολογικῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ ἴδιος, *βρίσκεται ἡ ἐμπειρία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξίας στὴν πληρότητα τῆς*⁴, ἡ ἐμπειρία τοῦ ὅλου ἀνθρώπου. Μέσα ἀπὸ τὴ νόηση, τὴ βούλησις, τὸ συναίσθημα, τὴ λογικὴν, τὴν καρδίαν καὶ τὴ συνείδησις, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν «ἄλλο», τὴν ἀντινομίαν καὶ τὴν τραγωδίαν τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητος, ἡ φιλοσοφία ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μπορεῖ νὰ ἀγγίξει τὸ νόημα τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, λέει ὁ Μπερντιάεφ, *εἶναι ἀναγκαστικὰ ἀνθρωπολογικὴ, μὲ τὴν ἔννοιαν πὼς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποσπασμένη ἀπὸ τὴ ζωὴ... Πρέπει νὰ εἶναι πράξις, νὰ ὑπηρετεῖ τὴν καλύτερευσις τῆς ὑπαρξίας*⁵.

2. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., ὁ.π., 90.

3. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, μετ. Β. Τριαντάφυλλος - Σ. Γουνελάς, Ἀθήνα, Κοινότητα, 1983, 23.

4. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 31.

5. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 45.

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ φιλοσοφία εἶναι γνώση τοῦ μυστηρίου τῆς ὑπαρξης τοῦ ἀνθρώπου καὶ σὲ αὐτὴ τὴ γνώση συμβάλλουν, κατὰ τὸν Μπερντιάεφ, τρεῖς παράγοντες: ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὁ Θεὸς καὶ ἡ φύσις: αὐτὴ ἡ γνώση προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία πράξη τῆς ἀνθρώπινης καλλιέργειας, τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας⁶, τὴ σύμπραξη τοῦ ἀνθρώπου, ὡς προσώπου κατ' εἰκόνα Θεοῦ, μὲ τὸν Ἀποκεκαλυμμένο Θεὸ στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο τῆς φυσικῆς πραγματικότητας. Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι δημιουργικὴ μεταμόρφωση. Ἀπὸ γνωστικὴ διαδικασίᾳ γίνεται δημιουργικὴ ἔνωση καὶ ἀλληλοπεριχώρηση (κατ' εἰκόνα τῆς Θεανθρωπινότητας) τῶν προσώπων: τοῦ Ὑποκειμένου στὸ Ὑποκείμενο, τοῦ Ἐγὼ στὸ Ἐσὺ, τοῦ Ἀποκαλύπτοντα στὸν Ὑποδεχόμενο Ἄλλο. Στὸ δημιουργικὸ χαρακτῆρα τῆς γνωστικῆς λειτουργίας τὸ πρωτεῖο κατέχει τὸ γιγνώσκον ὑποκείμενο⁷.

Ἡ γνώση εἶναι κομβικὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνοῦν οἱ θεμελιακὲς ἔννοιες: ἄνθρωπος, ἐγὼ, πρόσωπο, ὑποκείμενο, ἀποκάλυψη, ἀντικείμενο. Ἡ γνώση ἀφορᾷ στὸν πλήρη ἄνθρωπο⁸, στὸ συναίσθημα, στὴ συνείδηση, στὴν καρδιά, στὴ βούληση, στὴ λογικὴ του. Ἡ γνώση δὲν ἐξαντλεῖται στὴ νόηση. Ὁ Μπερντιάεφ προσδιορίζει μὲ σαφήνεια τὴν ἰδιαιτερότητα αὐτῆς τῆς γνώσης, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν ὑποκείμενο ἄνθρωπο ποὺ ἐρευνᾷ καὶ ἀναγνωρίζει τὸ νόημα τοῦ ἀντι-κειμένου κόσμου. Ἡ γνώση εἶναι μία ἀνθρωποποίηση, γνώση τοῦ μυστηρίου τοῦ εἶναι μέσα στὸν ἄνθρωπο καὶ διὰ τοῦ ἀνθρώπου, γνώση τῆς ἔννοιας τῆς ὑπαρξης⁹. Εἶναι ἓνας πνευματικὸς ἀγὼνας γιὰ τὸ νόημα¹⁰.

Γιὰ τὸν Μπερντιάεφ ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀγωνιᾷ νὰ κάνει τὴν πραγματικότητα διάφανη καὶ νὰ δεῖ μέσα ἀπὸ τὸ φαινόμενο τὸ νόημα. Ἀναφέρεται σὲ κάτι πραγματικὸ καὶ ταυτόχρονα εἶναι ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐρευνᾷ τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ ἐκείνη ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ προσωπικοῦ πεπωμένου¹¹. Ὁ συγκε-

6. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 34.

7. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., *Μπερντιάεφ Νικολάι Ἀλεξάντροβιτς*, Βιογραφικὸ λῆμμα στὴν Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικό, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1991, τ. 6, 403.

8. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 57.

9. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 33.

10. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, μετ. Χρ. Μαλεβίτσης, Ἀθήνα, Imago, 1984, 92.

11. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, 42.

κριμένος άνθρωπος, ὁ ζωντανός, ὁ ἀκέραιος, ἡ ξεχωριστή προσωπικότητα εἶναι τὸ ὑποκείμενο πὸν ἐνδιαφέρεται καὶ προχωρεῖ σὲ αὐτὴ τὴ δημιουργικὴ διαδικασία, στὴ δημιουργικὴ μεταμόρφωση¹². Τὸ προσωπικὸ καὶ ὑποκειμενικὸ ἀνοίγεται στὸν κόσμο. Τὸ ἐγὼ ἐκτίθεται στὸ Νόημα. Τὸ πρόσωπο γίνεται Ἐνοιξι. *Κάθε προσωπικὴ φιλοσοφία εἶναι μιὰ ὁρμὴ τῆς ψυχῆς νὰ βγεῖ μέσῳ τῆς γνώσης ἀπὸ τὴ μοναξιά καὶ νὰ διαπεράσει τὰ ὅρια τῆς ἀτομικότητας*¹³. Αὐτὴ εἶναι κατὰ τὸν Μπερντιάεφ ἡ θεμελιακὴ ἀπαρχὴ τῆς γνώσης: Αὐτὸς πὸν γνωρίζει εἶναι ὁ ξεχωριστὸς ἄνθρωπος, ἡ συγκεκριμένη ὕπαρξη, τὸ πρόσωπο. *Κάθε δημιουργικὴ σκέψη εἶναι βαθιὰ ἀτομικὴ*¹⁴ - προσωπικὴ. Ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης σίγουρα δὲν εἶναι ἡ γνώση τοῦ ὄντος, ἡ ἀνάκλαση τῆς πραγματικότητας στὸ νοῦ τοῦ προσώπου πὸν γνωρίζει. Σκοπὸς τῆς εἶναι ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ νοήματος, εἶναι νὰ δώσει τὴν νοητὴ αἴσθησι τῆς πραγματικότητας. Συνεπῶς, ἡ φιλοσοφικὴ γνώση δὲν εἶναι παθητικὴ ἀνάκλαση, εἶναι εὐεργετικὴ διάνοιξι, εἶναι νίκη στὴ σύγκρουσι μὲ τὸ ἀεννόητο τῆς πραγματικότητας τοῦ κόσμου. Αὐτὸ πὸν θέλω νὰ γνωρίζω δὲν εἶναι ἡ πραγματικότητα, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια γι' αὐτὴν καὶ ἡ ἔνωσι μὲ αὐτὴ τὴν ἀλήθεια εἶναι δυνατότητα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μιὰ σχέση, ἀλλὰ τούτῃ ἡ σχέση καθόλου δὲν εἶναι σχέση ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ στὸ ἀντικείμενο, δὲν εἶναι ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀντικειμένου στὸ ὑποκείμενο¹⁵.

Γιὰ τὸν Μπερντιάεφ ἡ γνώσι εἶναι κυρίως μετοχή, μέθεξι. «Γνωρίζω» σημαίνει «καθιστῶ κοντινὸ», «ὑποκειμενοποιῶ», ἀναφέρομαι στὴν ὕπαρξι πὸν ἀποκαλύπτεται στὸ ὑποκείμενο. Ἡ γνώσι εἶναι σχέση τοῦ εἶναι μὲ τὸ εἶναι, πράξι δημιουργικὴ στὰ κατὰβαθα τοῦ εἶναι¹⁶. Ἡ γνωστικὴ πράξι εἶναι μιὰ ὑπαρξιακὴ πράξι πὸν ξεπερνᾷ τὸ «ἀφηρημένο» ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ διαπερνᾷ τὸ «φαινόμενο» ἀπὸ τὴν ἄλλῃ, γιὰ νὰ φτάσει βαθιὰ στὴ συγκεκριμένη ὕπαρξι. Τὸ γνωστικὸ ὑποκείμενο εἶναι ἓνα ὑπαρξιακὸ ὑποκείμενο. Μὲ τὴν ἀμοιβαίότητα μέσα στὴν μέθεξι τὸ ἐσύ καὶ τὸ ἐγὼ εἶναι καὶ τὰ δύο ἐνεργητικά... Τὸ ἐγὼ δὲν μπορεῖ νὰ κοινωνεῖ παρὰ μὲ ἓνα ἐγὼ πὸν τοῦ εἶναι ἓνα ἐσύ, ἓνα ἐσύ ἐνεργητικὸ ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουμε μέθεξι καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη, δηλαδὴ σ' ἓνα ἐπίπεδο ὄχι ἀντικειμενικὸ ἀλλὰ ὑπαρξιακὸ. Ὅσο τὸ ἐγὼ δὲν εἶναι δεμένο παρὰ μὲ τὸ

12. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὄ.π., 60.

13. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὄ.π., 48.

14. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὄ.π., 42.

15. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 99.16. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, 61.

άντικείμενο διὰ μέσου τῆς ἐπικοινωνίας, παραμένει μονάχο καὶ ἡ μοναξιά δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεραστεῖ παρὰ μέσω τῆς μέθεξης τῶν προσώπων, τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἐσύ, μέσα ὄχι στὴν ἀντικειμενοποιημένη κοινωνία ἀλλὰ στὸ ἐμεῖς¹⁷. Τὸ πρόβλημα τοῦ «ἐμεῖς» εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀνθρώπινης μεταφυσικῆς¹⁸, ὅπως τὸ ὀνομάζει ὁ Μπερντιάεφ. Ὅταν λοιπὸν ἡ γνώση εἶναι μιὰ δυναμικὴ προσέγγιση τῆς ὑπαρξῆς πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο πού γνωρίζει –ἡ ἔκσταση στὸ ἐσύ– καὶ μιὰ δυναμικὴ σχέση ἀμοιβαιότητος τῶν ὑπάρξεων μέσα σ' αὐτές –στὸ «ἐμεῖς»– τότε εἶναι ἡ γνώση τοῦ προσώπου διὰ τοῦ προσώπου¹⁹. Ἀντίθετα, ὅταν σταματήσει τὸ ὑποκείμενο πού γνωρίζει νὰ ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ πού ἀποκαλύπτεται, πού φανερώνεται στὸ ἄλλο ὑποκείμενο, στὸ ἄλλο ἐγὼ, στὴν ἄλλῃ ὑποκειμενικὴ ἑτερότητα, τότε τὸ ἄλλο ἐγὼ, τὸ ἐσύ, γίνεται Ἄντι-κείμενο, δηλαδή «αὐτό». Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἄλλου, ἡ ἀντικειμενοποίηση τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου, τῆς πραγματικότητος, τῆς φύσης. Εἶναι ἡ ἀντίθεση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ὅπου τὸ μυστήριό τῆς ὑπαρξῆς, τὸ μυστήριό τοῦ συγκεκριμένου εἶναι, ἐξαφανίζεται²⁰ κατὰ τὸν Μπερντιάεφ.

Ὁ ἀντικειμενοποιημένος ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀπομονωμένος, ὁ ἄνθρωπος τῆς μοναξιάς. Ἐνα ἐγὼ τὸ ὁποῖο συμβιώνει συμβιβασμένο ἢ ἀλυσσοδεμένο, ὅπως λέει ὁ Μπερντιάεφ, σὲ ἕνα ἀντικειμενοποιημένο κόσμο. Ἡ ἀπρόσωπη κοινωνία εἶναι τὸ «αὐτό» καὶ ὄχι τὸ «ἐμεῖς». Ὅπου αὐτὴ εἶναι ἀντικειμενοποιημένη, κάθε μέλος τῆς εἶναι ἀντικείμενο²¹. Ἡ ἀντικειμενοποίηση εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα ἀ-προσωποποίηση. Ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, μιὰ διαδικασία πού συντρίβει τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα²². Δύσκολα ὑπερνικᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν κλίση του πρὸς τὴν ἀντικειμενοποίηση²³ καὶ ἡ κοινωνία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὸν καταστήσει ἐλεύθερο. Ὁ

17. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὀ.π., 123.

18. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὀ.π., 128.

19. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὀ.π., 71.

20. Θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς μονόλογος τοῦ Ὑποκειμένου καθὼς βαδίζει μέσα στὸ πλῆθος στὴν πόλη τῶν Ἀντικειμένων:

– Ὑποκείμενο: βλέπεις τοὺς πάντες καὶ κανένας δὲν σὲ βλέπει.

Ἀντίθετα στὴν πόλη τῶν Ὑποκειμένων:

– Ὑποκείμενο: βλέπεις τοὺς πάντες καὶ ὁ καθένας σὲ βλέπει.

21. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὀ.π., 128.

22. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 344.

23. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Θεῖον καὶ Ἀνθρώπινον*, μετ. Π. Ἀντωνιάδης, Θεσ/νίκη, Πουρναράς, 1971², 183.

ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος πού πρέπει νά καταστήσει ἐλεύθερη τήν κοινωνία, γιατί μόνο αὐτός εἶναι ἀπό τή φύση του ἕνα ἐλεύθερο πνευματικό ὄν.

Γιά τόν Μπερντιάεφ ἡ ἀντικειμενοποίηση εἶναι ἡ τροχοπέδη τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἱστορίας, τοῦ κόσμου. Ἡ πώση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ ἀρχή τῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ ἔκπτωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἐλευθερία. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας ἐξαιτίας τῆς ἐπιλογῆς καί κατάφασής του στόν ἐξωτερικό ἀντικειμενοποιημένο κόσμο ἦταν ἄμεση συνέπεια τῆς ἀντικειμενοποίησης. Ἡ ἀντικειμενοποίηση εἶναι ἀνελευθερία. Στερεῖ ἀπό τό πρόσωπο τή σχέση, ἀντικαθιστᾷ τόν «ἄλλο» μέ ἀντικείμενο πού ἴσταται ἔναντι χωρίς νά συν-σχετίζεται καί διασπᾷ τήν ὄντολογική ἐνότητα πού εἶναι ταυτοχρόνως ἐξωτερική καί ἐσωτερική.

Τό πρόσωπο - Τό ἐγώ - Ἡ ἱστορία - Ἡ ἐσχατολογία

Τό πρόσωπο εἶναι ἐνότητα. Εἶναι μιᾶ «σύνθετη μονάδα» πού περικλείει πνεῦμα, ψυχή καί σῶμα σέ ἕνα ὅλο κατὰ τόν Μπερντιάεφ. Εἶναι μιᾶ ἐνότητα πού λειτουργεῖ μέσα στήν πολλαπλότητα καί ταυτόχρονα εἶναι ἡ ἐνότητα πού ὑπάρχει ὡς μοναδικότητα. Τό πρόσωπο εἶναι μοναδικό, ἀνεπανάληπτο καί ἀναντικατάστατο²⁴. Εἶναι μιᾶ ἀδιάσπαστη ὑπόσταση πού δέν ἐγκλωβίζεται στή μοναξιά. Εἶναι μιᾶ ὑπαρξιακή ἀκεραιότητα πού ἀποτελεῖται ἀπό πνεῦμα, ψυχή καί σῶμα.

Εἶναι ἡ ἑτερότητα τοῦ ἁμοιαστοῦ ἐγώ πού συναντᾷ πάντα –ὡς προϋπόθεση γιά νά ὑπάρχει– τήν ἑτερότητα τοῦ ἁμοιαστοῦ ἐσύ. Πάντα προϋποθέτει τήν ὑπαρξη τοῦ ἄλλου. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, θεωρούμενη ὡς ἡ καθαρή ὑπαρξη τοῦ ἐγώ, προϋποθέτει τήν ὑπαρξη τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, τοῦ κόσμου, τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπόλυτη ἀπομόνωση τοῦ ἐγώ, ἡ ἀναστολή κάθε ἐπαφῆς μέ τόν ἄλλο, μέ τό ἐσύ, θά ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν αὐτοκαταστροφή του. Παύει νά ὑπάρχει ὅταν στό ἐσωτερικό τῆς ἴδιας του τῆς ὑπαρξης δέν τοῦ εἶναι δοσμένη ἡ ὑπαρξη ἐνός ἄλλου ἐγώ, ἐνός ἐσύ²⁵.

Τό πρόσωπο ὄντολογικά εἶναι κοινωνικό, κοινωνεῖ μέ τόν ἄλλο²⁶. Καί ὁ «ἄλλος» δέν εἶναι γενική ἐννοια καί μέρος ἐνός ὅλου ἀλλά ἕνα συγκεκριμένο ἐσύ, καί τό συγκεκριμένο ἐσύ εἶναι ἀπό μόνο του ἕνα ὅλο. Τό πρόσωπο δέν με-

24. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 223.

25. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοί περὶ ὑπάρξεως*, 110.

26. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 193.

τατρέπεται ποτέ σε μέρος και μέσον, είναι η ενσάρκωση της αντινομίας του ατομικού και του κοινωνικού, της μορφής και της ύλης, του απείρου και του πεπερασμένου, της ελευθερίας και του πεπωμένου.

Ο Μπερντιάεφ κάνει διάκριση ανάμεσα στο έγώ του ανθρώπου και το πρόσωπο. Ανάμεσα στο έγώ και το πρόσωπο υπάρχει μια σχέση ποιοτικής προόδου. Το πρωταρχικό έγώ, ή βασική και φυσική μονάδα Άνθρωπος, είναι άρχεγονο και πρωταρχικά ύπαρκτικό. Το έγώ του ανθρώπου ανήκει αποκλειστικά στο πεδίο της ύπαρξης για τον Μπερντιάεφ. Ο ρόλος του έγώ δεν είναι άλλος από το να πραγματώνει μέσα του με ένα αδιάκοπο αγώνα, το πρόσωπο. Το έγώ δεν υπάρχει παρά στο μέτρο που υπερβαίνεται, αφανίζεται αν μείνει μέσα στον εαυτό του χωρίς διέξοδο· *να το αίνιγμα του έγώ*²⁷. Περνάει από το έγώ στο μη έγώ για να φθάσουμε στη συγκεκριμένη ένότητα του κάθε έγώ με το έσύ και το έμεις που είναι το πρόσωπο. Στο πρόσωπο διατηρείται η πολλαπλότητα μεταμορφωμένη. Ο άνθρωπος, λέει ο Μπερντιάεφ, είναι ένα όν που ζει τόσο στον φαινόμενο όσο και στο νοούμενο κόσμο, είναι υποκείμενο στους νόμους της φύσης και ταυτόχρονα είναι ένα πνευματικό όν, που ζει στην ιστορία και δημιουργεί ιστορία.

Ο προσανατολισμός του ανθρώπου προς το «μετά» της ιστορίας, προς την αιωνιότητα όχι του φυσικού αλλά του ύπαρξιακού χρόνου²⁸, ελευθερώνει αυτό το «πνευματικό όν» από την αντικειμενοποιημένη κοινωνία και ιστορία, το καθιστά ελεύθερο από τη δύναμη τούτου του κόσμου²⁹. Είναι ο προσανατολισμός προς τη μεταμόρφωσή του. Η πραγμάτωση της δυνατότητας της ελευθερίας και η μεταμόρφωσή του καθιστά τον άνθρωπο πρόσωπο. Από άτομο, νατουραλιστική και κοινωνιολογική κατηγορία που ανήκει στο φυσικό κόσμο, προάγεται σε ύπαρξιακά «μεταμορφωμένη πολλαπλότητα», δηλαδή σε πρόσωπο³⁰, σε «δημιουργική ένότητα» που είναι η αληθινή εικόνα και μορφή του ανθρώπου.

Τό «θεμελιακό παράδοξο» του προσώπου για τον Μπερντιάεφ είναι η σχέση του με το χρόνο. Το πρόσωπο είναι έχθρικό απέναντι στο χρόνο, ο οποίος

27. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ό.π., 111.

28. Ο φυσικός χρόνος για τον Μπερντιάεφ είναι ο αντικειμενοποιημένος χρόνος χωρίς αρχή και τέλος «υπάρχει μόνο μια άτελειώτη μέση», ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο έσχατολογικής μεταφυσικής*, 334.

29. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ό.π., 157.

30. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ό.π., 234.

φέρει μέσα του τὸ θάνατο, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ πραγμάτωσή του γεννᾷ τὸ χρόνο³¹, προϋποθέτει τὴ μεταβολὴ καὶ ὀφείλει νὰ διατηρεῖ τὴν ταυτότητά του.

Τὸ ἔργο πού ἔχω μπροστά μου, λέει ὁ Μπερντιάεφ, εἶναι ὅτι τὸ πρόσωπο στοῦ σύνολό του πρέπει νὰ εἰσέλθει στὴν αἰωνιότητα³² καὶ ὄχι τὰ ἀποχωρισμένα μέρη του. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἐσχατολογικὸς προορισμὸς τοῦ προσώπου. Μιά «ἐνεργὸς ἐσχατολογία»³³, ἓνας προορισμὸς πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ προφητικοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ τὴν πραγματικότητα καὶ φωτίζεται ἀπὸ τὸ φῶς πού ξεχύνεται ἀπὸ τὸ Τέλος³⁴, τὸ ἐσχατολογικὸ Φῶς.

Στὴ θεολογία τοῦ Μπερντιάεφ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μικρόκοσμος καὶ μικρόθεος³⁵

Τὸ πρόσωπο εἶναι ἡ εἰκόνα καὶ ἡ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ μέσα στὸν ἄνθρωπο³⁶ καὶ μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ἀνήκει στὴν τάξη τοῦ πνεύματος, ἀποκαλύπτεται στοῦ πεπρωμένο τῆς ὑπαρξῆς³⁷. Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο εἶναι ὑπαρκτὸ καὶ πραγματικὸ, δὲν εἶναι ἀφηρημένο καὶ μεμονωμένο, εἶναι ἓνα κοσμικὸ καὶ κοινωνικὸ ὄν. Βρίσκεται «ἐν τῷ κόσμῳ» χωρὶς νὰ εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου». Εἶναι «διαβάτης»³⁸ τοῦ κόσμου, γιατί ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐντὸς του τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ καλεῖται στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Τὸ τέλος γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ δεκτὸ ὄχι ὡς μοιραία λύση ἀλλὰ ὡς ἐλευθερία. Εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας μέσα στὴν αἰωνιότητα. Εἶναι ἡ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει μέρος δημιουργικὰ καὶ ἐνεργά³⁹.

Τὸ πρόσωπο εἶναι κοινωνικὸ, ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινότητας καὶ συναναστροφῆς ἀπὸ ἔξω. Εἶναι αὐτὸ πού ἀποκαλύπτεται ἐκ τῶν ἔσω: τῆς ἐλευθερίας

31. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, 221.

32. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 338.

33. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Θεῖον καὶ Ἀνθρώπινον*, 260.

34. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 35.

35. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 287.

36. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, 186.

37. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 194.

38. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Ἡ Μοῖρα τῆς κουλτούρας*, μετ. Κ. Σπυρόπουλου, Ἀθήνα, Εὐθύνη, χ.χ., 56.

39. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 371.

έσωτερικῆς ἐνότητος καὶ καθολικότητος (sobornost) τῶν προσώπων. Μία ἐσωτερικὴ διείσδυση τοῦ ἐγὼ μέσα σὲ ἓνα ἄλλο ἐγὼ, πού μόνο μὲ τὴ μέθεξη μπορεῖ νὰ συμβεῖ. Ὁ νόστος τῆς ψυχῆς γιὰ τὸ ἄλλο πρόσωπο, γιὰ τὸ ἐσύ, μιὰ «ἀδελφικὴ ψυχὴ», εἶναι κάτι πού καμιὰ ἀντικειμενοποιημένη κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ κατασιγάσει. Ὁ ἀντικειμενοποιημένος, φαινόμενος κόσμος τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐξουσία καὶ ἰσχύ τῶν γενικεύσεων, μιᾶς γενικευτικῆς διαδικασίας συντριπτικῆς γιὰ τὸ πρόσωπο. Τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο τοῦ προσώπου συντριβεται ἀπὸ τὴ γενίκευση καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἐγείρεται γιὰ τὸν Μπερντιάεφ τὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα τοῦ φύλου καὶ τοῦ ἔρωτα⁴⁰. Κάθε κοινωνία εἶναι τὸ βασίλειο τοῦ Καίσαρος. Ἡ μέθεξη εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ⁴¹. Αὐτὴ ἡ μέθεξη δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ παρὰ μόνο στὴν ὑπέρβαση τῆς ἀντιφατικῆς καὶ ἀμφίσημης μοναξιᾶς. Γιὰ τὸν Μπερντιάεφ τὸ πρόσωπο πραγματώνεται στὴν ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία ὑπερβαίνεται ἡ μοναξιά καὶ ὑλοποιεῖται ἡ μέθεξη. Καὶ ἡ ἀγάπη προϋποθέτει τὸ πρόσωπο γιατί εἶναι σχέση προσώπου μὲ πρόσωπο, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἀμφισημία τῆς μοναξιᾶς γίνεται δυαδικότητα.

Ἡ διαδικασία «αὐτοπραγματοποίησης»⁴² τοῦ προσώπου εἶναι ἓνας ἀγώνας ἐλευθερίας ἀπὸ τὸν ἀντικειμενοποιημένο κόσμο. Εἶναι ἡ πάλη μὲ τὴν ἀναγκαιότητα πού κυριαρχεῖ πάνω στὴν ἐλευθερία, μὲ τὴν καταπιεστικὴ ἀντικειμενικότητα πού κυριαρχεῖ πάνω στὸ πρόσωπο, μὲ τὴ βούληση γιὰ δύναμη καὶ ἐξουσία πού κυριαρχοῦν πάνω στὸν οἶκτο καὶ τὴν ἀγάπη⁴³. Εἶναι μιὰ διαδικασία ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὸ ὄντικὸ καὶ μεταμόρφωσής του σὲ ἐσχατολογικόν. Ἡ προοπτικὴ τοῦ προσώπου εἶναι ἐσχατολογικὴ γιατί ὁ σκοπὸς τῆς τελειώσῃς του περνᾷ ἀλλὰ δὲν ἐνσωματώνεται στὸν ἱστορικὸ χρόνο. *Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱστορικὸ ὄν· μόνο στὴν ἱστορία πραγματοποιεῖ τὴν πληρότητα τῆς ὑπάρξεώς του, ἀλλὰ καὶ ταυτοχρόνως ὑπάρχει σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ἱστορία, καὶ πρόκειται γιὰ μιὰ σύγκρουση πού δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἱστορίας*⁴⁴. Ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαντλεῖται στὴ φυσικὴ ἐξέλιξη ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ χωροχρόνου. Ὁ τελικὸς σκοπός, ὁ «αἰώνιος προορισμός» τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι προορισμὸς «ἐντός» τοῦ ἀτελεύτητου χρόνου ἀλλὰ «πρὸς» τὸ ἐσχατολογικὸ τέλος. Τέλος τῆς ἱστορίας σημαίνει τὸ πέ-

40. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 385.

41. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, 220.

42. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 235.

43. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 350.

44. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., ὁ.π., 335.

ρασμα διὰ τοῦ θανάτου γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ Ἀνάστασις⁴⁵. Καί ἡ φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης γιὰ τὸν Μπερντιάεφ εἶναι μία «Θεανδρική χριστιανική φιλοσοφία»⁴⁶, δηλαδή μιὰ φιλοσοφία ποὺ ἔχει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὸ ἐσχατολογικὸ βάθος τοῦ Θεανδρικοῦ Προσώπου τοῦ Ἀναστημένου Χριστοῦ, τοῦ Προσώπου τοῦ Θεανθρώπου ποὺ εἶναι ἡ Ἀλήθεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια.

Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικόν, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1991.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πνεῦμα καὶ ἐλευθερία - Δοκίμιον χριστιανικῆς φιλοσοφίας*, μετ. Μητροπ. Σάμου Εἰρηναῖος, Ἀθήνα, 1952.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Ἀλήθεια καὶ ἀποκάλυψη*, μετ. Χρ. Μαλεβίτσης, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1967.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πνεῦμα καὶ πραγματικότητα*, μετ. Α. Χατζηθεοδώρου, Ἀθήνα, Ἐκδ. Φίλων, 1968.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Θεῖον καὶ Ἀνθρώπινον*, μετ. Π. Ἀντωνιάδης, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1971².

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Βασίλειο τοῦ πνεύματος καὶ βασίλειο τοῦ Καίσαρος*, μετ. Β. Γιούλτσης, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1971.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Ἡ Μοίρα τῆς κουλτούρας*, μετ. Κ. Σπυρόπουλος, Ἀθήνα, Εὐθύνη, χ.χ.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Τὸ πνεῦμα τοῦ Ντοστογιέφσκι*, μετ. Ν. Ματσούκας, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1972.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Ὁ χριστιανισμὸς καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κομμουνισμοῦ*, μετ. Ἰ. Σιδέρης, Ἀθήνα, 1977.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου στὸ σύγχρονο κόσμον*, μετ. Β. Γιούλτσης, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1980.

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Χριστιανισμὸς καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα*, μετ. Β. Γιούλτσης, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1983.

45. «Ἐσχατολογικὸς Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ Ἀναστάσιμος Χριστιανισμὸς. Ἀντίθετα, μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὶς ἱστορικὲς συνθήκες καὶ τὸν ἐγκλωβισμό του στὸν ἱστορικὸ κόσμον καὶ χρόνον χάθηκε ὁ ἐσχατολογικὸς του χαρακτήρας. Ὁ ἐσχατολογικὸς Χριστιανισμὸς ἔγινε ἱστορικὸς Χριστιανισμὸς καὶ ὑπέκλυσε στὸν πειρασμὸ τῆς ἐρήμου τῶν βασιλειῶν τοῦ κόσμου.» ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιον ἐσχατολογικῆς μεταφυσικῆς*, 342.

46. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοὶ περὶ ὑπάρξεως*, 230.

- ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Πέντε στοχασμοί περί ύπαρξεως*, μετ. Β. Τριαντάφυλλος - Σ. Γουνελάς, Αθήνα, Κοινότητα, 1983.
- ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., *Δοκίμιο έσχαταλογικῆς μεταφυσικῆς*, μετ. Χρ. Μαλεβίτσης, Αθήνα, Imago, 1984.
- ΝΗΣΙΩΤΗΣ Ν., *Ύπαρξισμός και Χριστιανική Πίστις*, Αθήνα, Μήνυμα, 1956.
- ΜΠΕΓΖΟΣ Μ., *Νεοελληνική Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας*, Αθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 1998².
- ΜΑΚΡΑΚΗΣ Μ., *Ίστορία τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Ἀπό τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχή μας: Πρωτοπόροι καὶ σύγχρονα ρεύματα*, Αθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 1994.
- ΜΑΚΡΑΚΗΣ Μ., *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, Αθήνα, 1987.
- ΜΑΚΡΑΚΗΣ Μ., *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀλήθειας στὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, Αθήνα, Ἄρμός, 1992.
- ΜΠΟΧΕΝΣΚΙ Ι., *Ίστορία τῆς σύγχρονης Εὐρωπαϊκῆς Φιλοσοφίας*, μετ. Χρ. Μαλεβίτσης, Αθήνα, Δωδώνη, 1985².
- ΜΠΕΓΖΟΣ Μ., «Ἀναφορὰ στὸν Ν. Μπερντιάεφ», *Ἐξοδος*, τ. 6, 1989.